

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**СІМ'Я ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ
ЧОЛОВІКА ТА ЖІНКИ У ПІДЛІТКІВ**

Кваліфікаційна робота (проєкт)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка 4 курсу 07-431 групи

Спеціальності 053 Психологія

Освітньо-професійної програми «Психологія»

Оксана ПОПОВА

Керівник: к.психол.н., доцент Наталія ТАВРОВЕЦЬКА

Рецензент к.психол.н, доцент Іван КРУПНИК

Херсон 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОБРАЗУ «ЧОЛОВІКА» І «ЖІНКИ» У СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	6
1.1 Теоретичний аналіз понять «гендерна ідентичність», «психологічна стать», їх основні характеристики	6
1. 2. Етапи становлення образу чоловіка та жінки: гендерна ідентичність....	10
1.2.1. Процес гендерної ідентифікації та його механізми	11
1.3. Сім'я як основний чинник формування образу чоловіка та жінки	14
Висновки до першого розділу.....	20
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ «ЧОЛОВІКА» І «ЖІНКИ» У ПІДЛІТКІВ В РІЗНИХ КАТЕГОРІЯХ СІМЕЙ.....	21
2.1. Характеристика вибірки дослідження, методів та методик дослідження..	21
2. 2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження образу чоловіка та жінки у сім'ях різного типу.....	23
Висновки до другого розділу.....	38
ВИСНОВКИ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	40
ДОДАТКИ.....	45
Додаток А «Кодекс академічної доброчесності здобувача вищої освіти Херсонського державного університету».....	45

ВСТУП

Актуальність проблеми. Поширення тенденції до жіночої емансипації, рівноправ'я за статевими ознаками сприяє дедалі більшому розмиттю відмінностей між поняттями «жіночність» та «мужність». З огляду на прогресуючу маскулінізацію жінок та фемінізацію чоловіків, що призводить до трансформацій не тільки у сприйнятті образів чоловіка та жінки, але і до перерозподілу гендерних ролей, дослідження факторів формування психологічної статі є важливим та актуальним. Зріла та сформована гендерна ідентичність є важливою та невід'ємною складовою Я-образу особистості, є одним з базових факторів гармонійності стосунків особи з протилежною статтю та соціумом взагалі. Оскільки саме сім'я є найпершим соціальним інститутом, що формує образ статево-рольового самосприйняття, закладає еталони маскулінності та фемінності, ми вважаємо доцільним дослідження чинників сімейного середовища, зокрема, вплив батьківських установок щодо дитини на формування її психологічної статі. Ще одною проблемою українського суспільства сьогодення є велика кількість розлучень, за статистикою, кожна третя дитина виховується у неповній або материнській сім'ї, тож дослідження впливу чинника типу сім'ї на гармонійний розвиток дитини, зокрема, формування її гендерної ідентичності теж є актуальним.

Проблема розвитку особистості в соціальному контексті — в роботах Л. Орбан-Лембрик, В. Роменець, О. Бодальова. Гендерну ідентичність і гендерні стереотипи, досліджували такі вчені, як Ш. Берн, А. Візгіна, Дж. Вільямс, В. Каган, І. Клецина, Д. Мацумото, С. Пантелєєв та ін. Фемінність та маскулінність досліджували: З. Фройд, Е. Еріксон, Т. Парсонс, Т. Данильченко, І. Буличов, Н. Григорів.

Сім'я розглядається як основний інститут соціалізації дитини взагалі і становлення її гендерної соціалізації зокрема. У сім'ї формується не тільки фізичне, але й соціальне буття дитини, тому є первинним чинником становлення особистості дитини на всіх етапах її розвитку. Батьки є носії

певної культурної традиції щодо місця чоловіка і жінки в суспільстві, вони формують образ чоловіка та жінки у дитини, їх змістове наповнення. Тобто сім'я відповідає за систему диференціації гендерних ролей, специфічні статево-рольові правила та стереотипи, права й обов'язки чоловіків та жінок, маскулітності та фемінності, тобто уявлень, якими повинні бути чоловіки та жінки. Особливо гостро це питання постає у неповних сім'ях, де жінка, зазвичай, прищеплює образ чоловіка і жінки як хлопцям так і дівчатам. Роль батька, як носія маскулітних рис, у таких родинах відсутня.

Проблему відмінностей статей розглянуто в роботах С. Бем, Ш. Берна, З. Фройда, К. Хорні, К. Г. Юнга, В. Геодякяна, В. Грошева, Т. Говорун, Є. Ільїна, В. Кагана, О. Кікінежді, Д. Колесова, І. Кона, Ж. Лакана, В. Прядеїна, О. Тирнової. У своїй роботі ми спиралась на праці основ родинного виховання таких вчених як Т. Алексєнко, В. Іова, Л. Красномоєць, А. Марушкевич, Л. Повалій, В. Постовий.

Мета дослідження: теоретично дослідити та емпірично обґрунтувати відмінності у формуванні образу «чоловіка» та «жінки» у підлітків в залежності від типу сім'ї та стилів виховання батьків.

Завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз понять «психологічна стать», «образ чоловіка», «образ жінки». Виокремити їх основні характеристики, етапи становлення у родинах різного типу;
2. Виокремити та розглянути основні стилі виховання, установки батьків щодо виховання дітей;
3. Емпірично встановити відмінності у формуванні «образу чоловіка» та «образу жінки» у підлітків в залежності від типу сім'ї та стилів виховання батьків.

Об'єкт дослідження: образ чоловіка та жінки у підлітків.

Предмет дослідження: формування образу чоловіка та жінки у підлітків в сім'ях з різною структурою.

Методи та методики дослідження: для реалізації поставлених завдань,

було використано наступний комплект теоретичних та емпіричних методів дослідження: теоретичні: аналіз, узагальнення, класифікація та систематизація літературних джерел з проблеми дослідження; емпіричні: тестування, опитування з використанням методик: опитувальник «Взаємодія батьки-дитина» (І.М. Марковська), методика «Маскулінність-фемінність» (С. Бем), методика «Вивчення гендерної ідентичності» (Л.Б. Шнейдер); якісний та кількісний аналіз результатів з використанням математичних методів обробки даних (порівняльний аналіз U-критерій Манна-Уїтні).

Практичне значення роботи визначається тим, що результати дослідження можуть бути використані в консультативній роботі для розробки програм психологічного супроводу неповних родин, оптимізації батьківської сфери жінки, психологічної допомоги при проблемах материнства, а також для навчання і підготовки відповідних спеціалістів-психологів.

Структура роботи: робота складається зі вступу, 2-х розділів (теоретичного та емпіричного), висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОБРАЗУ «ЧОЛОВІКА» І «ЖІНКИ» У СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Теоретичний аналіз понять «гендерна ідентичність», «психологічна стать», їх основні характеристики

Уведення терміна «гендер» у психологічні дослідження сприяло формуванню нового погляду на соціально-культурні відмінності між статями. Питання «гендер» є не новим у психологічних дослідженнях, але залишається гостро відкритим, адже сучасність надає нові емпіричні завдання, розширюються межі визначення терміну «гендер». Надамо широке визначення цього поняття: «гендер – це змодельована суспільством і підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик «чоловічої» та «жіночої» поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей жінок і чоловіків та їхніх стосунків. Їх набувають особистості у процесі гендерної соціалізації, що визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка відповідно до їхньої статі» [12].

Проблему гендерної ідентичності досліджували з різних підходів та принципів: залежно від соціальних джерел впливу на особистість, в контексті процесу соціалізації еталонів, символів, норм статевої поведінки; з точки зору самовизначення та самопрезентації особистості у різних сферах людського буття (Л. Виготський, І. Кон, М.Слюсаревський), з підходу наративу (М. Бахтін, Н. Чепелева), життєвих смислів і цінностей (Б. Братусь, М. Рокич, М. Савчин та ін.).

Спираючись на праці О. Кікінежді можна стверджувати, що гендерна ідентичність – це найважливіше особистісне утворення, це активність суб'єкта в оволодінні культурними знаками гендеру (знаннями, уявленнями) і процесом конструювання гендера на індивідуальному рівні, що виявляється у

різних взаємодіях, ефектах соціальних репрезентацій і саморепрезентацій (діях, висловлюваннях, оцінках, моделях поведінки тощо) [17, с. 58–67].

Під поняттям «гендерної соціалізації», український вчений П. Горностаєв розуміє «процес формування статевої ідентичності особистості, тобто єдності поведінки й самосвідомості індивіда, який співвідносить себе з певною статтю й відповідає вимогам певної соціальної ролі. Гендерна соціалізація – це цілісний процес становлення особистості на різних етапах онтогенезу дитини, що в першу чергу вимагає активної участі батьків. Саме в сім'ї закладаються та формуються основи характеру людини, її ставлення до праці, моралі, культурних цінностей; в сім'ї формується образ майбутнього чоловіка і жінки» [13, с. 132–157.].

Загальновідомо, що ознакою зрілої особистості є досягнута самоідентичність, що визначається як «здатність до самостійного виокремлення відповідності особистості її об'єктивній приналежності до тієї чи іншої системи об'єктів за умови збереження уявлень про цілісність та унікальність власного “Я” [23, с. 323].

Зріла особистість регулює свої відносини зі світом, орієнтується на систему соціальних цінностей та досягнень, виконання статевої ролі. У цьому контексті вдалою є теорія В. Васютинського. Вчений розкриває владно-підвладний зміст соціалізаційних впливів матері, батька та інших членів сім'ї, зміст маскулітності-фемінності. Як зауважив вчений: «аналіз маскулітності-фемінних співвідношень в особистісному розвитку крізь призму кратологічних дискурсів дає підстави пов'язати формування фемінності з розгортанням дискурсивних характеристик первинного узалежнення, маскулітності – упорядкування, а андрогінності – вторинного узалежнення. Відтак андрогінність як симпомокомплекс статевої ролі характеристик знаменує досягнення певної особистісної зрілості й завершеності не тільки в сексуально-статевій, а й загалом інтеракційній сфері людського буття» [8, с. 315].

В. Москаленко визначає «гендерну ідентичність» як багатоаспектне утворення:

1. адаптаційна статева ідентичність – це усвідомлення особистістю співвідношення своєї реальної поведінки з поведінкою інших чоловіків і жінок;
2. цільова концепція «Я»– це набір індивідуальних установок чоловіка або жінки на те, якими вони повинні бути;
3. персональна ідентичність – це особистісне співвідношення себе з іншими людьми; его ідентичність – це глибинне психологічне ядро того, що саме особистість людини як представника певної статі означає для самої себе [31, с.107].

Отже, як ми бачимо, гендерна ідентичність є багатокомпонентним та складним утворенням, що включає у себе як поведінкові так і когнітивні, як свідомі, так і несвідомі елементи.

На сьогодні у науці немає однозначної відповіді, чи є гендерна ідентичність особистості біологічно детермінованою, чи вона формується тільки під впливом соціальних факторів. Прихильники соціальних теорій (С. Кэхилл, Я. Коломинский, І. Кон, М.Мід.) стверджують, що дитина починає відчувати себе представником тієї чи іншої статі та переймати її риси під впливом соціалізації, ситуаційних обмежень, що диктуються суспільством та культурою, представники ж біологічних теорій вважають, що вже сама біологія людини визначає чоловічі та жіночі соціальні ролі та установки, психологічні якості та риси. Третій підхід приймає до уваги як біологічні, так і соціальні чинники у формуванні гендерної ідентичності.

Існує три підходи у типології гендерної ідентичності: біполярний, андрогінний, мультиполярний. Біполярний підхід передбачає жорстку диференціацію гендерної ідентичності за ознакою статі (чоловіки мають виключно маскулінні, жінки - виключно фемінінні якості). Андрогінна модель базується на положенні, що гендерна ідентичність вбирає у себе все краще з обох статевих ролей, а мультиполярна модель припускає існування

кількох варіантів гендерної ідентичності у межах однієї статі [3, с. 157].

Складовою частиною гендеру є психологічна стать - «усвідомлені та особистісно прийняті прояви маскулінності/ фемінінності, деякі риси яких можуть бути як гормонально зумовлені, так і відповідати існуючим у суспільстві стереотипам мужності / жіночності» [51, с. 168]. Важливою складовою психологічної статі особистості є культурні стереотипи, що стосуються поведінки та рис характеру представника певної статі, за К. Мальцевою, такі стереотипи проявляються в усіх сферах життя людини і є дуже стійкими [26, с.92].

З психологічною статтю тісно пов'язані поняття фемініність та маскулінність, що за Л.Б. Шнейдер є нормативними уявленнями про соматичні, психічні та поведінкові властивості, характерні для чоловіків та жінок [42], а наприкінці ХХ сторіччя сформувалася ідея і про психічну андрогінність людини, наявність у особистості як фемінінних, так і маскулінних рис. Так, до маскулінних рис відносять незалежність, домінантність, агресивність, схильність до ризику, самостійність, впевненість у собі, до фемінінних рис — поступливість, м'якість, чутливість, ніжність, сором'язливість, емпатійність.

І якщо прояви маскулінності/ фемінінності можна пов'язати з деякими біологічними чинниками (зв'язок рівня агресії з рівнем андрогенів), то такі поняття як образ чоловіка та жінки є соціально та культурно детермінованими. Образи чоловіка та жінки у більшій мірі залежать від певної культури, національних особливостей і є стереотипними. Так, у роботі Є. Ільїна наведено стереотипи типових чоловічих та жіночих рис. Образ типового чоловіка включає в себе стереотипи про агресивність, наполегливість, домінантність, образ типової жінки — стереотипи про охайність, потребу у захисті, ніжність, релігійність, зацікавленість власною зовнішністю та ін. Жорсткість таких стереотипів теж варіюється в залежності від культури, дослідження показують, що у одних країнах (Германія, Малайзія) диференціація за статевими ознаками є більш жорсткою, у інших -

навпаки, слабо вираженою (Індія, Шотландія) [16, с. 71, 73]. В українській культурі, як і у більшості культур, образ чоловіка насичений рисами активності, сили, мудрості, домінантності, а образ жінки включає у себе характеристики пасивності.

1.2. Етапи становлення образу чоловіка та жінки: гендерна ідентичність

Розглянемо основні етапи процесу гендерної ідентифікації у концепціях різних вчених. І. Кон у своїй концепції гендерної ідентичності виокремлює 7 етапів: прояв різної реакції на чоловіків та жінок (7-8 міс.), формування первинної гендерної ідентичності (1,5 року), розуміння своєї приналежності до певної статі, але невміння обґрунтувати її (2 роки), чітке розрізнення статей, але невміння виокремити суттєві ознаки їх (3-4 роки), остаточне усвідомлення необоротності статевої приналежності (5-6 років), гендерна ідентичність як центральний компонент самосвідомості (підлітковий вік), гендерна ідентичність як складне утворення, що поєднує власну статеvu належність, сексуальну орієнтацію, сексуальні сценарії, гендерні стереотипи та гендерні переваги [9].

Л. Колберг описує три стадії формування гендерної ідентичності: базова гендерна ідентичність (у віці трьох років дитина твердо знає свою стать), стійкість гендерної приналежності (усвідомлення статевої приналежності як постійної), гендерна узгодженість (усвідомлення постійності статевої приналежності у всіх ситуаціях, виокремлення суттєвих ознак статі) [11, с. 16].

Отже, аналізуючи подані концепції, можемо виокремити спільні для них етапи: віднесення себе до певної статі, але уявлення про неї як щось змінне, розуміння постійності своєї статевої приналежності та виокремлення суттєвих ознак статі, як завершальний етап - конструювання власної поведінки згідно із стереотипами, що стосуються певної статі.

Набуття відповідних статі уявлень, стереотипів, навичок, особистісних

установок С. Бем називає процесом типізації за статтю. У своїй роботі «Лінзи гендеру: Трансформація поглядів на проблему нерівності статей» вона наводить три основні теорії типізації за статтю. За психоаналітичною теорією основним механізмом формування статевого образу дитини є ідентифікація з батьком своєї статі, теорія соціального наочіння вирішальну роль відводить наслідуванню моделей поведінки, що «стереотипізуються культурою як відповідні статі», у теорії когнітивного розвитку дитина усвідомлює свою статевоу приналежність та відповідні їй стереотипи поведінки шляхом порівняння себе з іншими людьми [3, с. 309-313].

Аналізуючи структуру гендерної ідентичності, І. Кльоцина вказує на те, що «існує когнітивний, або пізнавальний, компонент гендерної ідентичності – це усвідомлення приналежності до певної статі і опис себе із застосуванням категорій мужності-жіночності. Другий компонент – афективний, або оціночний компонент – це оцінка психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними моделями маскулінності-фемінінності. І третій конативний (поведінковий) компонент – самопрезентація як представника гендерної групи, способи розв’язання криз ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей» [18].

Шнейдер Л. Б. у своїх працях наводить структуру гендерної ідентичності, в якій виділяє три компоненти:

- *Когнітивний* — це усвідомлення приналежності себе до певної статі, опис себе за допомогою категорій «мужності-жіночності». Це «Я-образ чоловіка» або «Я-образ жінки», коли людина усвідомлює або не усвідомлює ступінь типовості - нетиповості своїх якостей як представника (представниці) гендерної групи;
- *Афективний* — такий, що припускає оцінку рис особистості та особливостей рольової поведінки шляхом співвіднесення їх з еталонними моделями маскулінності-фемінінності;

- *Конативний* — самопрезентація себе як представника гендерної групи, а також вибір поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей [42].

1.2.1. Процес гендерної ідентифікації та його механізми

Вчені виокремлюють п'ять основних механізмів гендерної ідентифікації особистості: ідентифікація, соціалізація, інтеріоризація, індивідуалізація, ініціація. Розглянемо детальніше кожен з них.

Статева ідентифікація – це ототожнення себе з представниками певної статі, що проявляється в єдності поведінки та самосвідомості індивіда, який відносить себе до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Першим ідентифікацію як механізм формування психічної статі особистості став розглядати З. Фройд. У своїй статті «Концепція ідентифікації та ідентичності в психоаналізі: Зигмунд Фройд та Ерік Еріксон» І. Кононов наводить аналіз концепції З.Фройда й згідно його концепції психосексуального розвитку дитина переймає стереотипи поведінки шляхом ідентифікації (ототожнення) себе з дорослим тієї ж статі (матір'ю або батьком) [21, с. 5].

У дисертаційному дослідженні М. Боровцова приходиться до висновку, що «агентами становлення гендерної ідентичності особистості є зовнішні по відношенню до індивіда чинники, що здійснюють цілеспрямований або ж нецілеспрямований вплив на його гендерний розвиток: це особистісні риси та ставлення значущих осіб обох статей і мовленнєві репрезентації феноменів культури. До основних механізмів становлення гендерної ідентичності особистості як внутрішніх способів конструювання і реконструювання індивідуальної психічної реальності індивіда у процесі здобуття гендерного досвіду відноситься ідентифікація, соціалізація, інтеріоризація, ініціація та індивідуалізація [5, с. 14].

За емпіричним дослідженням Т. Кубриченко, принципами ідентифікації з батьками є інтенсивність і частота спілкування дитини з дорослим та

соціальна влада над дитиною [23, с. 323].

Наступний механізм набуття гендерної ідентичності – гендерна соціалізація – «процес засвоєння людиною соціальної ролі, визначено для неї суспільством від народження, залежно від того, чоловіком або жінкою вона народилася» [11]. Статеворольова соціалізація відбувається протягом всього життя людини, з віком може змінюватися усвідомленість засвоєння певної ролі або гендерного стереотипу, руйнування вже сформованих та набуття нових. Агентами соціалізації, у тому числі і гендерної є найближче оточення: сім'я, друзі (агенти первинної соціалізації) та соціальні інститути: заклади освіти, ЗМІ, робочий колектив (агенти вторинної соціалізації). Гендерна соціалізація включає в себе три компоненти: розвиток уявлень про себе, як представника певної статі; виникнення стеворольових переваг та ціннісних орієнтацій, а також відповідних статі форм поведінки. Психологічними механізмами гендерної соціалізації є: процес ідентифікації (психоаналітична теорія); соціальні підкріплення (теорія соціального навічання й стеворольової типізації); усвідомлення гендерної ролі (теорія когнітивного розвитку); соціальні очікування (нова психологія статі); гендерні схеми (теорія гендерної схеми) [22, с. 102].

І. Малкіна-Пих відзначає, що «гендерна соціалізація здійснюється завдяки таким факторам: а) диференціальне підсилення, коли прийнятна гендерно-рольова поведінка заохочується, а неприйнятна – карається соціальним несхваленням; б) диференціальне наслідування, коли людина обирає стеворольові моделі в значимих для нього групах – в сім'ї, серед однолітків, в школі і т.д. і починає наслідувати прийнятну там поведінку» [27].

Інтеріорізація як механізм формування гендерної ідентичності особистості тісно пов'язана з механізмами гендерної ідентифікації та соціалізації, адже ідентифікуючи себе з певними особами або засвоюючи певні норми, установки та стереотипи ми переносимо їх із зовнішнього плану до внутрішнього, адаптуючи до особливостей свого світосприйняття та особливостей власного «Я». Л. Тодорів називає інтеріорізацію гендерних

уявлень, схем, моделей гендерної поведінки одним з механізмів інтегрування гендерних стереотипів в індивідуальний досвід особистості [39, с.562]. І якщо соціалізація є зовнішнім пристосуванням до існуючих у суспільстві норм, то інтеріоризація є процесом внутрішнім, більш усвідомленим та вибірковим, адже інтеріоризований досвід людина здебільшого “фільтрує” через власні конструкти та суб'єктивні уявлення, що сприяє органічному включенню його до структури Я-концепції особистості.

Як зазначають Г. Малейчук та Н. Оліфірович, «ініціація – це будь-які обрядові дії, які супроводжуються і формально закріплюють зміни соціального статусу і соціальної ролі людини або групи людей у зв'язку зі вступом у будь-яке корпоративне об'єднання або возведення на будь-яку соціальну посаду. Вона здійснюється на двох рівнях – зовнішньому і внутрішньому, де зовнішній рівень проявляється у вигляді різних послідовних обрядових дій, а внутрішній – характеризується появою переживань у ініційованого, пов'язаних з його участю в ініціації та здобуттям ним нової ідентичності. Зазвичай акт ініціації асоціюють лише зі становленням чоловічої гендерної ідентичності, переходом від хлоп'яцтва до чоловіцтва» [25, с. 188]. Отже, незважаючи на обрядовість та наочність, процес ініціації має свої глибинні сторони та є необхідною стадією у процесі набуття досягнутої ідентичності, у точу числі і гендерної ідентичності.

1.3. Сім'я як основний чинник формування образу чоловіка та жінки

Оскільки сім'я є найпершим середовищем соціалізації, у тому числі і статево-рольової, де проходить засвоєння основних соціальних ролей та їх апробація, а батьки є найпершими об'єктами статевої ідентифікації особистості, можна стверджувати, що саме сім'я є основним чинником формування образу чоловіка та жінки у дитини. О. Главацька у своїй статті зазначає, що «роль батьків у засвоєнні дитиною статевої ролі не зменшується й у подальшому, а стає лише одним з багатьох найважливіших

чинників процесу гендерної соціалізації. Ставлення матерів і батьків до своїх дітей визначається особистим досвідом і культурними стереотипами. На спілкування батьків із синами й дочками певною мірою впливає стиль відносин між статями, тому батько дуже часто ставиться до дочок, як до маленьких жінок, а мати ставиться до синів, як до маленьких чоловіків. Поведінка батьків з дітьми різної статі має і інші, менш помітні відмінності, які визначаються за інтенсивністю тілесного контакту, тоном мовлення та ін. Ролі батька й матері однаково рівноцінні в процесі гендерної соціалізації, оскільки діти реагують не просто на поведінку своїх батьків, а на поведінку, пов'язану з їхньою статтю» [10, с. 55].

За Л. Мандрик, формування особистості дитини визначають тип, склад, структура сім'ї, порядок народження дітей, професійні ролі батьків, характер подружніх та батьківсько-дитячих стосунків. А найважливішими агентами гендерної соціалізації в сім'ї є особистісні й гендерні характеристики батьків, їх ідентичність і рольові моделі, стать народженої дитини, уявлення батьків про те, якою повинна бути дитина цієї статі [28, с.297].

Розглянемо основні типи сучасної сім'ї. За характером розподілу сімейних обов'язків виділяють три основні типи сім'ї: традиційна (патріархальна) — лідерство належить старшому чоловікові, чоловічі та жіночі обов'язки чітко закріплені, існує економічна залежність жінки і дітей від чоловіка; нетрадиційна (експлуаторська) — при визнанні чоловічого лідерства, жінка суміщає роботу з домашніми обов'язками; егалітарна (сім'я на рівних) — домашні обов'язки пропорційно розподілені між подружжям, рішення приймаються спільно [7, с. 54].

А. Лічко наводить таку класифікацію сімей: за функційними особливостями сім'ї бувають гармонійними та негармонійними (з порушенням внутрішніх функційних відносин), за структурним складом - повними (наявні батько та матір), неповними (є один з батьків), розширеними (у складі сім'ї присутні інші родичі за прямою або боковою лініями), деформованими (вітчим або мачуха) [1].

Ряд досліджень присвячено вивченню впливу сім'ї рис батьків на формування різних якостей хлопчиків і дівчат. У своєму дослідженні С. Оксамитна зазначає, що відповідальність, як риса характеру саме батька прямо корелює та формує аналогічну якість у синів та дочок. Натомість наявність відповідальності, як риси характеру у матері корелює та формує таку ж якість лише у дівчат. Таким чином, більшу відповідальність дівчат науковець пояснює як таку, що формується під впливом обох батьків, а якості синів значною мірою формуються під впливом батька [32, с.135].

Дослідження О. Плахотнік, присвячено проблемам гендерного виховання дівчат у родинях різного типу. Автор наводить перелік основних «дівчачих» проблем, а саме: небажання вчитися, не самостійність, відсутність друзів у класі, пасивна роль у колективі. Згідно власного дослідження автор встановлює основні причини таких «дівчачих» проблем. Це є: негативна атмосфера в сім'ї, недоброзичливі стосунки між батьками, низьке оцінювання подружнього життя. Автор довів, що «позитивний образ батька, як і позитивний образ матері, сприяють гармонійному розвитку дівчини. Ворожість, наказовість, авторитарність у виховних підходах матері більшою мірою, ніж аналогічний стиль батька, сприяють підвищеному рівню агресивності, створюють ризик психопатизації». Експериментальні дані О. Плахотнік доводять, що на формування та становлення зрілої особистості мають однаковий вплив батьки різних статей. Наприклад, роль батька виявилась домінуючою при прийнятті та усвідомленні дівчатами цінностей самоактуалізації, у формуванні жіночої ідентичності, у розвитку інструментальних цінностей. За висновками автора, все це сприяє кращій реалізації власних цілей, формуванню власних життєвих цілей, становленню гендерної ідентичності [33, с.52].

Серед стилів батьківського виховання дослідники (А. Варга, О. Гринчук, А. Лічко) описують п'ять основних: авторитарний (побудований на тактиці диктату, характеризується пригнічуванням почуття гідності, самостійності дитини, що часто призводить до агресивності,

безініціативності, несамостійності, низької самооцінки у дитини), демократичний стиль (побудований на тактиці співробітництва, характеризується взаємопідтримкою, взаємоповагою між батьками та дитиною, партнерськими стосунками між ними, що сприяє розвитку відповідальності за власну активність, навичок співпраці), ліберальний стиль (побудований на тактиці невтручання, характеризується визнанням незалежності існування дитини та батьків, відсутністю їх втручання у життя дитини, що спричиняє егоцентризм, емоційне відчуження дитини, формальність у сімейних відносинах), потуральний стиль (побудований на тактиці опіки і безоглядної любові, характеризується прагненням батьків задовольнити всі потреби дитини, відгородити від усіх турбот та проблем, що призводить до інфантильності, безвідповідальності дитини, відсутності у неї навичок прийняття рішення, суперництва, відповідальності, егоцентризм) та нестійкий стиль виховання (характеризується непрогнозованим переходом батьків від одного стилю виховання до іншого, що призводить до відсутності почуття безпеки, недовіри у відносинах, дифузності світосприйняття) [1; 7].

Відомий науковець у сімейних та батьківських стосунках І. Кон у своїх дослідженнях зазначає, що існує відмінності в батьківському та материнському впливі на розвиток та становлення особистості дитини. Батько, зазвичай, є більш жорсткішим і авторитарнішим ніж мати, особливо щодо виховання хлопчиків. Психологічна близькість з батьком фіксується у дослідженнях рідше, ніж з матір'ю. А аналіз опитування доводить, що вплив та участь батька у вихованні дітей у більшості сімей нижчий, ніж вплив та участь матері [20, с. 25].

Але існує й інша думка. У своїй статті О. Главацька вказує на роль батька, особливо у становленні гендеру дитини. Авторка зазначає, що «роль батька, хоч не така виразна й постійна в житті дитини, як роль матері, все ж важливіша для формування соціально значущих якостей, зокрема статевих. Батько впливає на схильність синів до виконання тих чи інших видів діяльності, на формування почуття відповідальності та чоловічої гідності, на

моральні якості тощо» [10, с.57]. Для дочок батько є першим у її житті взірцем чоловіка, і стосовно батька у дівчини формуються базові установки статевої поведінки. Батьки з дітьми однієї статі виховують соціальні норми та правила, а коли батьки виховують протилежну за стать дитину, то й формується гендерна ідентичність дитини [10].

Таким чином, як зазначає Т. Титаренко, успішно поєднується розвиток своєрідних, індивідуальних властивостей дитини, разом із засвоєнням необхідних стандартів, норм та стереотипів статевої поведінки [37, с.2].

На вплив сім'ї у вихованні статево типізованої поведінки статей вказує В. Кравець. Автор зазначає, що найбільш чутливим для цього є підлітковий вік, коли відбувається не тільки фізіологічне перетворення хлопчика в чоловіка, а дівчинки – в жінку, а й відбувається зміна в поведінці, формується світогляд, життєві цінності та частково визначаються професійні інтереси. І тут важливою складовою взаємовідносин батьків та дітей є батьківська позиція. Позиція – це «певна спрямованість активності особистості, яка ґрунтується на її вибірковому, усвідомленому ставленні до людей безпосереднього кола спілкування, суспільства, самої себе» [22, с. 325].

У своїй публікації Т.Яблонська визначає наступні типи батьківських позицій та їх вплив на особистісний та психічний розвиток дитини:

- прийняття та любов (сприяє формуванню у дитини почуття безпеки, адекватної самооцінки, впевненості у собі, відповідальності, самостійності);
- надмірна опіка (веде до інфантилізму, залежності дитини від батьків, її егоцентризму, соціальній дезадаптованості);
- надмірна вимогливість (призводить до пасивності, безініціативності дитини, її низької самооцінки, невпевненості, тривожності та лицемірства);
- виражене несприйняття (призводить до психологічної нестійкості,

агресивності дитини, її емоційності тупості, невротичності, жорстокості) [43].

Отже, від переважаючого типу ставлення батьків до дитини в неї можуть формуватися як негативні, так і позитивні особистісні якості. Це твердження є справедливим і для процесу формування гендерної ідентичності дитини, адже гендерні ролі батьків є зразком гендерної поведінки для дітей, які «часто будують власну гендерну ідентичність згідно з батьківськими моделями життя» [6, с. 56]. Для становлення досягнутої гендерної ідентичності важливе значення також має наявність прикладів як чоловічої, так і жіночої гендерних ролей, бо тільки у цьому випадку відбувається їх зіставлення, порівняння та усвідомлений вибір однієї з них.

Що стосується основних параметрів, за якими можна оцінити взаємодію батьків та дитини, то на основі теоретичного аналізу І. М. Марковська виокремила наступні критерії оцінювання: автономія — контроль, відторгнення — прийняття, вимогливість, ступінь емоційної близькості, суворість, послідовність-непослідовність [29, с.30].

Автори теорії соціального наuczіння А. Бандура і К. Бассі пишуть, що «статеворольова поведінка людини формується за допомогою позитивних і негативних підкріплень з боку зовнішнього середовища. В розвитку стеворольової поведінки велику роль відіграють батьки, яких дитина намагається наслідувати, а також підкріплення, які вони дають дитині. Позитивне підкріплення слідує за поведінкою, що відповідає статі, а негативне за тією, що не відповідає статі». За твердженням А. Бандури, батьки починають формувати та виховувати у дитини стеворольову поведінку ще раніше, ніж вона сама стає здатною свідомо та самостійно спостерігати і розрізняти моделі обох статей [2].

Висновки до першого розділу:

Теоретичний аналіз літератури з теми дозволив нам сформулювати наступні положення: гендерна ідентичність є складним та

багатокомпонентним елементом Я- концепції особистості і включає в себе як поведінкові, так і когнітивні, як свідомі, та і несвідомі елементи; образ «чоловіка» або «жінки» є соціально та культурно обумовленим, у більшості культур образ чоловіка насичений рисами активності, домінантності, а образ жінки - рисами пасивності; сім'я як перший соціалізаційний інститут відіграє найважливішу роль у становленні гендерної ідентичності дитини, домінуючі типи ставлення батьків до підлітка сприяють формуванню в нього як досягнутої, так і деформованої гендерної ідентичності; тип сім'ї, а саме: наявність обох зразків гендерної поведінки або лише одного з них впливає на ефективність та усвідомленість вибору гендерної ролі підлітком.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ «ЧОЛОВІКА» І «ЖІНКИ» У ПІДЛІТКІВ В РІЗНИХ КАТЕГОРІЯХ СІМЕЙ

2.1. Характеристика вибірки дослідження, методів та методик дослідження

У емпіричному дослідженні брали участь 59 підлітків 13-14 років, що були випадковим чином відібрані серед учнів 8-9 класів ЗОШ № 15 та ЗОШ № 25 з профільним навчанням м. Краматорськ, та були розподілені на 4 групи:

- а) дівчата з повних сімей (17 осіб, середній вік групи - 13,3 років);
- б) хлопці з повних сімей (18 осіб, середній вік групи 13,2 років);
- в) дівчата з неповних сімей (12 осіб, середній вік групи — 13, 4);
- г) хлопці з неповних сімей (12 осіб, середній вік групи — 13,3 років).

Ми здійснили розподіл загальної вибірки на підгрупи за критерієм повної/ неповної родини, адже метою та завданнями нашого дослідження є виявлення особливостей у гендерній ідентичності підлітків та особливостях становлення образу «чоловіка» та «жінки» під впливом родини. Наше припущення роботи в тому, що сім'я (неповна родина) є чинником формування образу майбутнього чоловіка та жінки. У своїй роботі ми не враховували вік шлюбу батьків або період від розлучення, але враховували наявність братів або сестер. Врахування цих параметрів вибірки може стати перспективою подальших досліджень.

Для вирішення поставлених завдань у емпіричній частині дослідження були використані наступні психодіагностичні методики:

1. З метою визначення відмінностей в установках та стилях виховання батьків щодо дітей у різних типах сімей ми використали *опитувальник «Взаємодія батьки-дитина» підлітковий варіант (І. Марковська)*, що призначений для визначення особливостей взаємодії батьків та дітей. Опитувальник містить дві форми: для дітей та для батьків. У

дослідженні було використано варіант для підлітків. Стимульний матеріал являє собою 60 тверджень, які підліток має оцінити нарізно для кожного з батьків за п'ятибальною шкалою. Підлітковий варіант опитувальника дозволяє діагностувати наступні аспекти взаємодії батьків та дітей: а) вимогливість-невимогливість; б) м'якість — суворість; в) автономність — контроль; г) емоційна дистанція — близькість; д) відторгнення — прийняття; е) відсутність співпраці- співпраця; ж) згода - незгода; з) послідовність - непослідовність; і) авторитетність батьків; к) задоволеність відносинами з батьками [29].

2. З метою дослідження типу (статусу) гендерної ідентичності підлітків та встановлення відмінностей у ньому залежно від статі та типу сім'ї, у якій виховується дитина, ми використали методику *«Дослідження гендерної ідентичності»* (Л. Шнейдер). Методика побудована на принципах прямого та ланцюгового асоціативного тесту. Стимульний матеріал являє собою 127 слів- самоописів, що асоціюються з категоріями «чоловік» та «жінка». Тип гендерної ідентичності визначається відношенням кількості обраних слів, що асоціюються із своєю біологічною статтю до кількості обраних слів, що асоціюються з протилежною біологічною статтю. Методика дозволяє діагностувати наступні типи гендерної ідентичності: а) передчасна ідентичність; б) дифузна ідентичність; в) мораторій; г) досягнута позитивна ідентичність; д) псевдопозитивна ідентичність.

3. Для визначення відмінностей у розумінні підлітками з різних типів сімей себе як «чоловіка» або «жінки» та самооцінювання наявності у себе суто чоловічих або жіночих якостей нами було використано *методику «Маскулінність — фемінінність»* (С. Бем). Методика призначена для діагностування психологічної статі та дозволяє оцінити ступінь андрогінності, маскулінності та фемінінності особистості. Опитувальник включає в себе 60 тверджень (якостей), на кожне з яких досліджуваний відповідає «так» або «ні», тим самим оцінюючи присутність або відсутність у себе описаних якостей. Методика дозволяє діагностувати 5 ступенів

вираженості психологічної статі особистості: а) яскраво виражена маскулінність; б) маскулінність; в) андрогінність; г) фемінінність; д) яскраво виражена фемінінність.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження образу чоловіка та жінки у сім'ях різного типу

З метою визначення відмінностей у розумінні підлітками з різних типів сімей себе як «чоловіка» або «жінки» та самооцінювання наявності у себе суто чоловічих або жіночих якостей нами було використано методичку «Маскулінність-фемінінність» (С. Бем). Ми почали емпіричне дослідження з цієї методик для поділу наших підвбірок на групи за типом психічної статі, для виявлення типів гендерної статі у осіб з різних типів родин (повна/ не повна).

У результаті обробки та інтерпретації зібраних даних нами було отримано наступний розподіл типів психологічної статі у чотирьох групах.

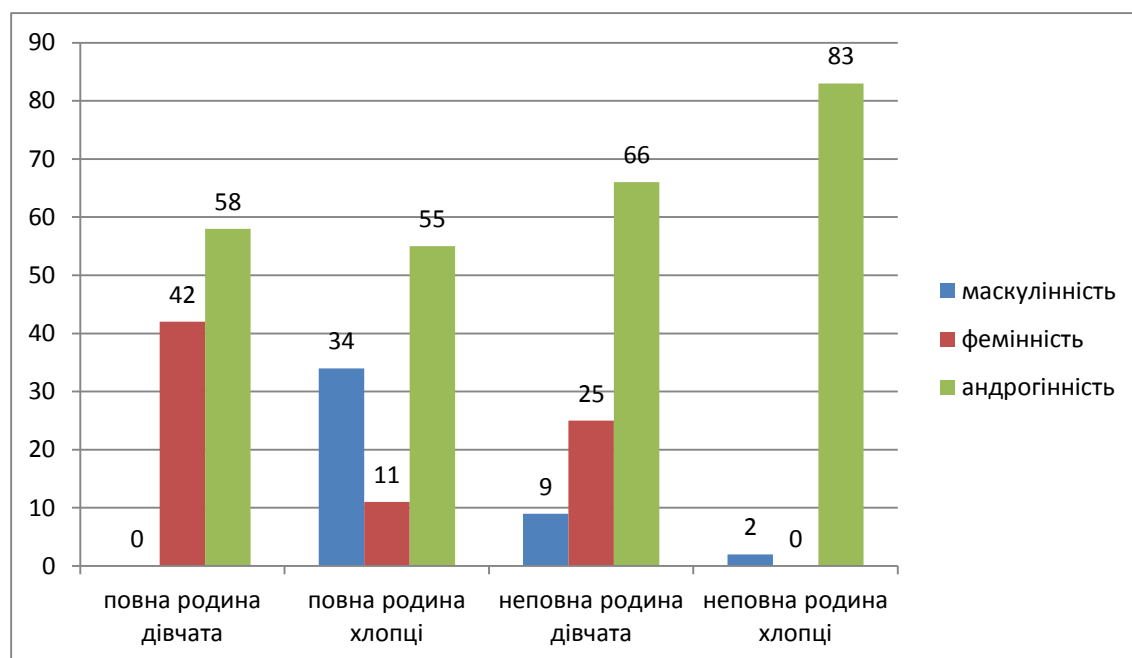

Рис. 2.1. Відсотковий розподіл результатів за типами психічної статі у вибірках

Найпоширенішим у всіх чотирьох групах є андрогінний тип психологічної статі, що характеризується поєднанням чоловічих та суто

жіночих рис у поведінці та самосприйнятті. Такий розподіл можна пояснити зміною орієнтації суспільства з жорсткого поділу «чоловічого» та «жіночого» на модель «унісекс», що передбачає пом'якшення та розмиття чітких меж між «чоловічим» та «жіночим». Так, у дослідженні Н. Буркало та І. Ващенко було встановлено, що у українських хлопців «простежується тенденція до посилення андрогінних рис: вміння поступатися, співчувати, вірність, турботливість», а у дівчат «проявляється тенденція до зростання таких андрогінних якостей»: віра в себе, незалежність, швидкість у прийнятті рішень, індивідуалізм, амбітність [6, с. 63].

Такий розподіл ми можемо пояснити й тим, що сучасна українська родина – це психологічний, економічний, культурно-ціннісний осередок, де відбувається статево-рольова ідентифікація дітей, підлітків. Традиційна родина з жорстким поділом на «чоловічі» та «жіночі» ролі, які є дуже ригідними, відходить у минуле, на її місце приходить родина з так званим егалітарним стилем, де кожен член родини виконує функції, ролі, які не закріплені за біологічною статтю, а відповідають потребам родинам у певний період її життєвого циклу. Хлопці та дівчата, які виховуються у родинах егалітарного типу, не прив'язують свою біологічну стать до певних ролей, які зціплені з статтю, а навпаки демонструють весь спектр андрогінної поведінки (так ми можемо пояснити наші результати). У нашому дослідженні найбільший відсоток за андрогенним типом отримали саме хлопці та дівчата з неповних родин. Батьки з неповних родин вимушені виконувати всі ролі і «чоловічі» і «жіночі».

Наступним за поширеністю типом психологічної статі є фемінність, що виявляють не тільки дівчата, а й 11% хлопців з повних сімей. Оскільки сучасна система виховання та освіти на Україні, що значною мірою впливає на формування та усвідомлення підлітком своєї психологічної статі фемінізована і, як показує дослідження Н. Буркало та І. Ващенко, йде за лінією «мати –вихователька дошкільного закладу – вчителька» [6, с. 61-62], можна стверджувати, що підвищується вірогідність несвідомого наслідування

хлопцями, що постійно перебувають у фемінізованому середовищі, саме фемінної моделі поведінки та самосприйняття.

Маскулінний тип психологічної статі у нашому дослідженні продемонстрували лише 8 % дівчат з неповних сімей. Можна зробити припущення, що це пов'язано зі стресом у зв'язку з розлученням батьків та відсутністю батька, а за Т. Данильченко, більш успішно справляються зі стресом та виробляють адаптивні стратегії особи маскулінного типу [15]. Отже, можна припустити, що маскулінний тип психологічної статі у дівчат з неповних сімей є однією із стратегій подолання психологічного стресу. Інше припущення – це те, що на вибір психічної статі впливає рівень соціокультурного розвитку суспільства. Гендерну стать та ролі ми можемо розглядати як зовнішні прояви моделей поведінки, стосунків, які є маркерами, за якими інші відносять людей до «маскулінного» чи «фемінного» типу.

У своїй статті С. Поспелова пояснює гендерний рольовий простір дівчат, які обрали маскулінний тип – незрілими статеворольовими моделями, які є недиференційованим та мають невелику кількість зв'язків між гендерними ролями, що може свідчити про ригідність особистості, збідніння репертуару гендерних ролей у майбутньому [35, с. 110].

Отриманий розподіл типів психологічної статі ілюструє тенденцію до розмиття меж між образом чоловіка та жінки і, як стверджує Д. Логвінова, це проявляється у високій адаптації до різних класів ситуаційі допомагає успішній реалізації потенційних можливостей людини в сучасних соціальноекономічних умовах розвитку суспільства. За результати її дослідження «вираженість гендерних характеристик підлітків має статеву специфіку – показники фемінності більшою мірою представлені у вибірці дівчат, вираженість маскулінних характеристик не набула статевої відмінностей» [24, с. 595]. Авторка пояснює це «роботою» сформованих у суспільстві уявлень та стереотипів про якості сучасної успішної людини, яка повинна демонструвати риси сміливої, сильної, витривалої особистості, мати

лідерські якості. Таким чином у сучасному суспільстві домінує андрогенний розподіл ролей.

Крім того, оскільки між розподілом типів психологічної статі у всіх чотирьох групах не було встановлено значущих відмінностей, можна припустити, що тип сім'ї не є визначальним фактором у становленні психологічної статі підлітка і цей процес більшою мірою обумовлюється соціальними стереотипами, що існують у конкретному суспільстві (групі), до якого належить підліток.

Надалі ми здійснили інтерпретацію за методикою «Взаємодія батьки-дитина» підлітковий варіант (І.Марковська). Ми застосували цей опитувальник з метою визначення відмінностей в установках та стилях виховання батьків щодо дітей у різних типах сімей.

Таблиця 2.1

**Розподіл оцінок взаємодії з батьками за критеріями у групах
(середнє значення)**

Шкали	дівчата з повних сімей	хлопці з повних сімей	дівчата з неповних сімей	хлопці з неповних сімей
«вимогливість / невимогливість»	14,76	16,44	13,42	15
«співпраця, згода / відсутність співпраці, незгода з дитиною»	13,24	12,56	15,75	18,75
«емоційна дистанція / емоційна близькість з дитиною»	18,82	15,89	16,25	18,58
«послідовність / непослідовність у взаємодії»	16,47	12,37	11,25	14,33
«не згода / згода з матір'ю»	18,36	12,45	11,47	12,89
Задоволеність відносинами з дитиною (батьки)	18,35	18,06	18,54	18,78

Математична обробка даних дозволила встановити, що найбільш «чутливими» до типу сім'ї параметрами взаємодії матері з дитиною є такі шкали: «вимогливість / невимогливість», «співпраця, згода / незгода з

дитиною», «емоційна дистанція / емоційна близькість з дитиною», «послідовність / непослідовність у взаємодії» та «не згода / згода з матір'ю».

Розглянемо докладніше всі встановлені відмінності:

1) показники за шкалою «вимогливість / невимогливість матері» є найнижчими у групі дівчат з неповних сімей ($X=13,42$), найвищими — у хлопців з повних сімей ($X=16,44$), показник у групі хлопців з неповних сімей є трохи нижчим ($X=15$), до дівчат з повних сімей матір висуває вимоги нижчі, ніж до хлопців з повних сімей, але вищі, ніж до дівчат з неповних ($X=14,76$).

Отриманий результат можна пояснити тим, що культурно-історично в нашій країні склалася установка про домінування чоловіка у багатьох сферах життєдіяльності сім'ї, і, тобто він є виконавець ролей здобувач, захисник, отже, більше за жінок орієнтований на досягнення. Так, у дослідженні О. Полтавець було встановлено, що «сини, що залишилися без батька, дещо раніше і більш охоче беруть на себе роль «господаря будинку», відповідального за благополуччя сім'ї» [34], вочевидь, це може призводити до підвищення рівня вимог, що матір (або інші родичі) висувають до хлопця.

2) значущі відмінності були встановлені за шкалою «відсутність співпраці / співпраця з матір'ю» у групі дівчат та хлопців з неповних сімей ($X=15,75$ та $X=18,75$ відповідно). Отже, у взаємодії з хлопцями матері більше орієнтовані на співпрацю, залучення хлопця до сімейних справ, у той час як з дівчатами переважає орієнтація на емоційну близькість. Встановлені відмінності у материнській установці щодо виховання хлопця або дівчини, підтверджують гендерний стереотип про активність та орієнтацію на досягнення чоловіків та пасивність і орієнтацію на значимі відносини дівчат.

3) за параметром «емоційна дистанція / емоційна близькість з матір'ю» найнижчі показники були отримані у групі хлопців з повних сімей ($X=15,89$), найвищі у дівчат з повних сімей ($X=18,82$), проміжну позицію посідають показники у групі дівчат з неповних сімей ($X=16,25$) та хлопців з неповних ($X=18,58$). Ми пояснюємо такі результати тим, що у найбільш тісному

емоційному контакті з матір'ю знаходяться дівчата у повних сім'ях, у найслабшому - хлопці з повних сімей.

Підтвердження своїх результатів ми знаходимо у праці українських вчених Л. Рось та О. Левицької, які встановили, що дівчата більше за хлопців емоційно залежать від матері. Вчені вивчали емоційний стан підлітків, а саме тривожний тип. Результати їх дослідження свідчать, що «особливості виховання та становлення особистості в неповній сім'ї нерідко породжують дисгармонію в розвитку особистості дитини, загострюють негативні прояви в емоційній сфері дитини, впливають на зростання рівня особистісної тривожності» [36, с.121].

Отримані відмінності можна пояснити впливом гендерного стереотипу про те, що чоловіки менш за жінок схильні до виявлення своїх емоцій, вподобань та у меншій мірі потребують емоційної близькості з оточуючими.

4) що стосується параметру «послідовність / непослідовність у взаємодії», то значущі відмінності були встановлені у цьому аспекті взаємодії матері з дитиною між групою хлопців з неповних сімей ($X=14,33$) та дівчат з повних ($X=16,47$). Показники свідчать про те, що до хлопців у неповній сім'ї мати частіше висуває непослідовні вимоги, відношення до дитини, як і застосування певної системи заохочень та покарань не є стабільним, що може бути спричинено емоційною нестабільністю матері внаслідок розлучення, великою кількістю виконуваних обов'язків та спробою компенсувати відсутність батьківської фігури, поєднуючи виконання кількох сімейних ролей та функцій, що призводить до порушення послідовної лінії взаємодії з дитиною, що спостерігається у повній сім'ї, де ролі більш-менш чітко та міцно закріплені за кожним з батьків.

Підтвердження наших висновків ми знаходимо у дослідженні В.Третьяченко, яка дійшла висновку, що «у неповній сім'ї хлопчик позбавляється не тільки батька, але і частково матері внаслідок того, що самотня матір, намагаючись компенсувати хлопчикові відсутність батька зміною соціальної ролі, не в змозі поєднувати материнську функцію любові,

терпимості і теплоти з батьківською, заснованою на чоловічій суворості, вимогливості й авторитарності. Це і призводить до виявів непослідовності у взаємодії з дитиною, що часто призводить до погіршення емоційного контакту між матір'ю та сином і до підвищення рівня тривожності останнього. Хлопчики в неповній сім'ї частіше переживають почуття самоти і труднощі в спілкуванні, ніж дівчатка або діти з повних сімей» [40].

5) значущі відмінності між групами були також отримані за показником «не згода / згода з матір'ю». Найвищі показники були отримані у групі дівчат з повних сімей, що свідчить про найбільше прийняття та згоду доньки з поглядами та установками матері, найнижчий показник - у дівчат з неповних сімей, що свідчить про деяке розходження суджень доньки та матері на сімейне життя, події, цінності.

У підтвердженні отриманих результатів ми спирались на праці О. Полтавця та В.Третьяченко. У дослідженні О. Полтавець, яка довела, що незгода з матір'ю в цілому є характерною для більшості дітей з неповних сімей: «40 % підлітків з неповних сімей вказують на конфлікти з матерями, наголошують на роздратуванні та злості своїх матерів 37% дітей з неповних сімей задоволені своїми стосунками з матерями, підкреслюють свою любов до них». Тобто як свідчить дослідниця, незадоволення дитини викликано здебільшого тим, що «дитина вважає матір винною за втрату батька» [34].

За результатами дослідження даними В. Третьяченко: «розлучення в сім'ї значно підвищує частоту конфліктів дитини з батьками. Формується висока тривожність, пов'язана з необхідністю будувати відносини з кожним батьком окремо, не вступати в конфлікт лояльності (тобто не віддавати переваги одному із батьків). Розлучення батьків породжує в душі дитини ворожість та агресію до батька, що покинув її, і до матері, що дозволила батькові піти» [40].

Значущих відмінностей в установках та стилях виховання батька щодо дитини у повних сім'ях встановлено не було. Можна припустити, що більшість чоловіків не беруть активної участі у процесі виховання підлітка,

турбуючись більше про забезпечення благополуччя родини, залишаючи виконання функції виховання та турботи про дитину матері. Крім того, останнім часом широкого розповсюдження на Україні набули дистантні сім'ї, у яких один з батьків з різних причин (специфіка професії, економічні або психологічні проблеми у сім'ї) більшість часу перебуває на відстані від дитини та жінки/чоловіка. Для цього члена сім'ї характерне непостійне або формальне батьківство. Але, оскільки за шкалою «задоволеність відносинами з батьком» показники у обох групах високі (середні значення за шкалою у групах дівчат та хлопців становлять 18,35 та 18,06 відповідно), можна стверджувати, що такий розподіл ролей у сім'ї є прийнятним та задовольняє потреби обох сторін. Крім того, як показало наше дослідження, проживання батька разом з дитиною не є визначальним фактором у становленні її гендерної ідентичності.

Наступний етап нашого дослідження торкався дослідження типу гендерної ідентичності підлітків та встановлення відмінностей у ньому залежно від статі та типу сім'ї, у якій виховується дитина. Ми використали методику «Дослідження гендерної ідентичності» (Л. Шнейдер). У результаті обробки та інтерпретації даних нами був отриманий наступний розподіл типів ідентичності у групах:

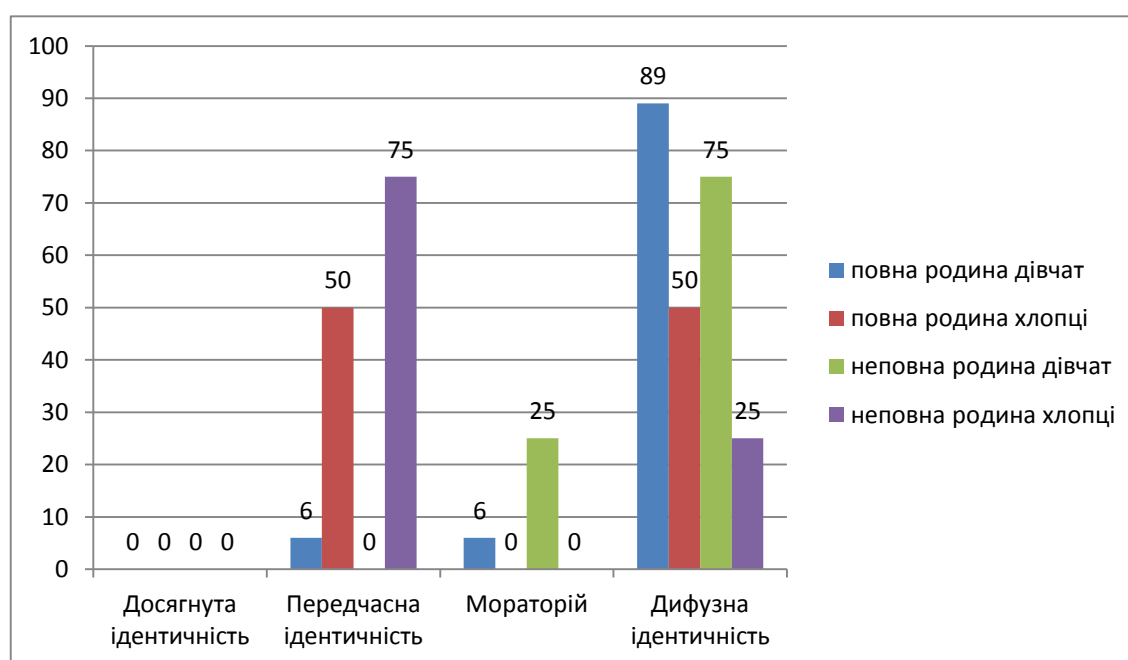

Рис. 2.2. Розподіл типів гендерної ідентичності у групах (у %)

З теорій вікової та гендерної психології ми знаємо, що Найбільш важливим для процесу становлення ідентичності є підлітковий вік. В цей віковий період відбувається остаточне формування гендерної ідентичності. Після підліткового віку, у юнацькому та дорослому віці відбувається подальше формуванні гендерного типу особистості. За Л. Шнейдер: «зрілу або досягнуту гендерну ідентичність можна визначити як статус людини. Така людина, на основі самостійного рішення й висновків, досягла визначення себе як чоловіка чи жінки, прийняла себе через гендерну поведінку, яка відповідає її біологічній статі» [42, с.27].

Як видно з діаграми, у нашому дослідженні жоден з підлітків не продемонстрував досягнутої гендерної ідентичності, що пов'язано із стадіальністю процесу її становлення. Як зазначає І. С. Кон, «у підлітковому віці гендерна ідентичність є центральним компонентом самосвідомості [19], а отже, вона може бути ще недостатньо сформованою, але саме у підлітковому віці відбувається усвідомлення та закріплення власної статевої приналежності, гендерних сценаріїв, стереотипів та конструювання власної поведінки згідно уявлень про свою стать».

Згідно рис.2.2, «найближчими» до досягнутої гендерної ідентичності є дівчата (25% з неповних сімей та 6% з повних). На момент дослідження вони перебували у стані «мораторію» - статусу гендерної ідентичності, що характеризується кризою ідентичності та активними спробами її конструктивно подолати за допомогою рефлексії, пізнання власного «Я», подолання внутрішньоособистісних конфліктів. Хлопці в обох групах статусу мораторію не продемонстрували.

Дифузний тип гендерної ідентичності на момент дослідження виявили 61% підлітків, з них: 89% дівчат з повних сімей, 75% дівчат з неповних, 50% хлопців з повних та 25% хлопців з неповних сімей. Цей статус ідентичності характеризується відсутністю міцних цілей, цінностей та спроб їх активно сформувати, і для підлітків цей тип гендерної ідентичності є

характерним.

Ми знаходимо підтвердження наших результатів у дослідженні Т. Яблонської, де було встановлено, що «майже третина респондентів відзначаються дифузною статевою ідентичністю, можна зазначити, що переважна більшість опитаних або взагалі не переймаються даними проблемами, або приймають свою статево належність із відповідними статево-рольовими обов'язками як даність, не намагаючись проаналізувати та асимілювати певні стереотипи». Дослідниця пов'язує цю тенденцію із проблемами сепарації від батьківської сім'ї та інфантилізмом підлітка [43, с. 407].

32% підлітків, які брали участь у нашому дослідженні, мають передчасну ідентичність, найбільшу частку цієї групи складають хлопці з неповних сімей (75% групи), хлопці з повних сімей (50% групи), і лише 6% дівчат з повної сім'ї продемонстрували цей статус ідентичності, у той час, як у групі дівчат з неповних сімей наявності такого типу гендерної ідентичності встановлено не було. Передчасна ідентичність характеризується низьким рівнем самостійності та усвідомленості вибору статевої ролі, як зазначає Т. Яблонська: «респонденти, що відзначаються передчасною ідентичністю, некритично запозичують моделі батьківської сім'ї, перебувають у «злитті» з нею, що в плані особистісної ідентичності свідчить про недостатню вибудову респондентами власних меж, симбіотичні стосунки з батьківською сім'єю» [43, с. 407].

Отже, як ми бачимо з наведеного розподілу, передчасна ідентичність у віці 13-14 років більш характерна для хлопців, ніж дівчат, більшість з яких демонструють дифузний тип гендерної ідентичності. Крім того, частка хлопців з неповних сімей, що мають передчасну гендерну ідентичність вище за частку хлопців з повних сімей з тим самим типом гендерної ідентичності, що можна пояснити тіснішим симбіотичним зв'язком та залежністю від матері як єдиної найближчої людини у хлопців з неповних сімей, й той час, як у підлітків з повних сімей матір не завжди є настільки значущою фігурою,

а отже, вірогідність збереження симбіотичного зв'язку з нею, що призводить до некритичного запозичення материнської моделі поведінки і розвитку за типом передчасної ідентичності, нижче.

Статуси (типи) ідентичності, в тому числі і гендерної умовно поділяються на вищі (більш зрілі та усвідомлені), до яких відносять досягнуту ідентичність та мораторій, та нижчі (характеризуються неусвідомленість та несамотійність вибору ролі), до яких відносять дифузну та передчасну ідентичність. Більшість підлітків з неповних сімей, що приймали участь у нашому дослідженні мають гендерну ідентичність нижчого рівня, що може бути пояснено тим, що відсутність одного з батьків як носія еталону певної гендерної ролі утруднює усвідомлене порівняння та усвідомлений вибір власної ролі. На думку Т. Болкун: «порушена диспозиція гендерних ролей у родині впливає не стільки на зміст ідентифікації, скільки на інтенсивність її перебігу, детермінуючи затримку останньої на певній стадії первинної ідентифікації» [4, с. 75].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що відмінності в гендерній поведінці чоловіків і жінок обумовлені скоріше не біологічним фактором, а соціокультурним. Все різноманіття особливостей гендерної поведінки людини є наслідком соціально-історичних факторів, а саме:

- 1) розподіл видів праці в залежності від біологічної статі;
- 2) чіткий розподіл у вихованні хлопчиків і дівчаток;
- 3) стереотипи маскулінності і фемінності, які унаслідуються з певною культурою та етносом;
- 4) диференціація чоловічих і жіночих соціальних ролей.

Отже, у будь-якому суспільстві гендерне становлення індивіда передбачає засвоєння ним гендерних ролей і навчання гендерній поведінці, і наше дослідження не є виключенням.

Для підтвердження нашого припущення, що сім'я є основний чинник формування образу чоловіка та жінки, ми застосували U-критерію Манна-

Уітні. Нами також були порівняні середні значення у групах.

Таблиця 2.2

**Статистичні відмінності у групах досліджуваних за показником
гендерної ідентичності**

Порівнювані групи	Середньогрупове значення 1.	Середньогрупове значення 2.	Значення Уемп.	Значення Укр.	Рівень статистичної значущості p
Дівчата з повних сімей-хлопці з повних сімей	1,42	0,99	30**	82	p≤0,01
Дівчата з повних сімей-дівчата з неповних сімей	1,42	1,68	56,5*	64	p≤0,05
Хлопці з повних сімей-хлопці з неповних сімей	0,99	0,85	71	53	p>0,05

Примітка: * приймається гіпотеза про достовірність відмінностей між групами. значущість U-критерію Манна-Уітні відповідає $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Як видно з наведених даних, найвищій середньогруповий показник гендерної ідентичності мають дівчата з неповних сімей, найнижчий - хлопці з неповних сімей, проміжні позиції займають показники груп підлітків з повних сімей.

Низькі значення у групі хлопців з неповних сімей, вочевидь, спричинені тим, що у відношенні наявності еталону гендерної ролі представника своєї біологічної статі підлітки з цієї групи знаходяться у найбільш важкому становищі, оскільки відсутність батька як носія чоловічих гендерних ролей сприяє некритичному перейманню материнських рис та ролей, оскільки поведінка матері є найбільш доступним еталоном гендерної поведінки. У своєму дисертаційному дослідженні О. Шльонська зазначає, що: «роль батька – це найважливіший психологічний складник, найважливіша детермінанта, що забезпечує належну ідентифікацію, особистісну рефлексію і здатність самому прийняти на себе життєву відповідальність («почуття дорослості»))» [41].

Для дівчини, що зростає у неповній сім'ї процес становлення гендерної ідентичності ускладнюється тим, що за відсутності батька матір змушена

«поєднувати власну материнську роль і роль відсутнього батька; у результаті психосексуальний розвиток дівчинки відрізняється суперечливістю» (О. Третьяченко) [40], але наявність матері як носія гендерної ролі представника своєї статі, все ж полегшує процес гендерної ідентифікації доньки. Як видно з таблиці 2.2, найвищий середньогруповий показник розвитку гендерної ідентичності зафіксовано саме у дівчат з неповних сімей.

Ми вважаємо, що саме відсутність батька як гендерного еталону, недостатність інформації та безпосереднього досвіду про його роль, виконувані функції та особливості як еталону чоловіка спонукають дівчат з неповних сімей до активного аналізу та усвідомлення відмінностей між чоловіками та жінками, як наслідок - усвідомленого віднесення себе до однієї з цих категорій та свідомого конструювання власної поведінки згідно сформованих уявлень, що сприяє більш інтенсивному становленню гендерної ідентичності дівчини, в той час як для підлітків з повних сімей, внаслідок наявності обох батьків, потреба в усвідомленні себе як чоловіка або жінки не є актуальною та пріоритетною.

У результаті зіставлення середньогрупових показників за групами підлітків, що є єдиною дитиною в сім'ї або мають братів та сестер, нами були отримані наступні результати:

Таблиця 2.3

**Статистичні відмінності у групах досліджуваних за показником
гендерної ідентичності**

Порівнювані групи	X	X	Значення Uemp.	Значення Uкр.	Рівень статистичної значущості p
Дівчата(єдина дитина у сім'ї) — дівчата (мають брата/сестру)	1,66	1,48	129	58	p>0,05
Хлопці (єдина дитина у сім'ї) — хлопці (мають брата/сестру)	0,9	0,96	105	71	p>0,05
Дівчата(єдина дитина у сім'ї)- хлопці (єдина дитина у сім'ї)	1,66	0,9	2**	26	p≤0,01
Дівчата (мають брата/сестру)-	1,48	0,9	17**	26	p≤0,01

хлопці (єдина дитина у сім'ї)					
Дівчата(єдина дитина у сім'ї)- хлопці (мають брата/сестру)	1,66	0,96	8**	31	p≤0,01
Дівчата (мають брата/сестру)- хлопці (мають брата/сестру)	1,48	0,96	39,5**	82	p≤0,01

Примітка: * приймається гіпотеза про достовірність відмінностей між групами. значущість U-критерію Манна-Уїтні відповідає $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

З наведеної таблиці видно, що найвищий показник гендерної ідентичності мають дівчата, що є єдиною дитиною у сім'ї, найнижчий - хлопці, що є єдиною дитиною у сім'ї, проміжні позиції займають середньогрупові значення за показником у групах підлітків, що мають брата або сестру, хоча у дівчат цієї групи гендерна ідентичність є статистично вищою, ніж у хлопців. Оскільки значення у групах підлітків однієї статі з обох типів сімей за критерієм кількості дітей не мають статистично значущій відмінностей між собою, можемо зробити висновок, що наявність братів або сестер не впливає істотно на становлення гендерної ідентичності підлітка.

Але у обох групах дівчат показник вищий, ніж у обох групах хлопців (рівень значущості відмінностей $p \leq 0,01$), можна зробити висновок, що у дівчат процес становлення гендерної ідентичності є більш інтенсивним, у той час як хлопці ще знаходяться на рівні передчасної ідентичності. Це явище можна пояснити тісним зв'язком біологічного та психічного розвитку особистості. Відомо, що підлітковий вік є періодом прискореного розвитку вторинних статевих ознак, що акцентують увагу підлітків на статевій диференціації, а оскільки дівчата у підлітковому віці починають фізіологічно розвиватися раніше, імовірно, спроби усвідомлення себе як жінки та конструювання власної гендерної ідентичності в них теж починаються раніше за хлопців.

**Статистичні відмінності у групах досліджуваних за показником
гендерної ідентичності**

Порівнювані групи	X	X	Значення Uемп.	Значення Uкр.	Рівень статистичної значущості p
Дівчата (мають старшу сестру) — хлопці (мають старшого брата)	1,47	0,98	4*	6	p≤0,05
Дівчата(мають старшого брата)- Хлопці (мають старшу сестру)	1,65	0,87	0*	1	p≤0,05
Дівчата (мають молодшу сестру) — хлопці (мають молодшого брата)	1,44	1,17	5	1	p>0,05
Дівчата (мають молодшого брата) - хлопці (мають молодшу сестру)	1,44	0,69	0*	0	p≤0,05

Примітка: * приймається гіпотеза про достовірність відмінностей між групами. значущість U-критерію Манна-Уїтні відповідає $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

При порівнянні середньогрупових показників у підлітків, що мають старшого/молодшого брата або старшу/ молодшу сестру, було встановлено, що вагомим фактором становлення гендерної ідентичності підлітка є наявність старших за нього дітей у сім'ї незалежно від її типу (повна або неповна). Так, дівчина, що зростає у сім'ї де є старша за неї сестра має статистично вищий показник гендерної ідентичності, ніж хлопець, що має старшого брата, ця закономірність справедлива і для підлітків, що зростають у сім'ї де є старша дитина протилежної статі - у дівчат показник гендерної ідентичності статистично вищий, ніж у хлопців. Крім того, дівчата, що мають молодшого брата теж мають статистично вищий рівень гендерної ідентичності, ніж хлопці, що мають молодшу сестру.

Встановлені відмінності можна пояснити тим, що дівчата ідеал для наслідування, у тому числі при конструюванні власної гендерної ідентичності та образу жінки, схильні шукати у сім'ї, у якій вони зростають, тому наявність старшого брата або сестри є додатковим допоміжним фактором у цьому процесі. Хлопці ж у конструюванні власної поведінки більше орієнтуються на норми підліткової групи, до якої відносяться, тому і

наявність старших сиблінгів не справляє на становлення гендерної ідентичності і образу чоловіка у хлопців значущого впливу.

У дітей повних чи не повних родин формується зразок гендерної ролі. Гендерна роль – це образ чоловіка або жінки, уявлення про риси, поведінку, та навіть, стиль життя в цілому. Це приписи суспільства, яких повинна дотримуватись людина, щоб її вважали чоловіком або жінкою. Наше дослідження підтверджує, що перша гендерна роль, з якою ідентифікують себе дівчатка, є роль мами. Цей образ запускає в неї образ материнства, обумовлює у подальшому гендерну поведінку. Ідеал батька обумовлює гендерну поведінку хлопчика. Проходячи гендерну ідентифікацію, діти освоюють нові гендерні зразки. Звісно, що до родинних факторів становлення гендерних ролей додаються соціальні, освітні, професійні, політичні та інші. Образи жінки і чоловіка, родини в цілому, починають доповнюватись інформацією, яку підлітки отримують через засоби масової інформації. У соціальних зразках, стереотипах сконцентровані очікування і вимоги суспільства щодо поведінки, вибору професії, стилю поведінки, розподілу влади у родині, та інше.

Висновки до другого розділу:

Виокремлено та розглянуто основні стилі виховання, установки батьків щодо виховання дітей. Емпірично встановили відмінності у формуванні «образу чоловіка» та «образу жінки» у підлітків в залежності від типу сім'ї та стилів виховання батьків.

ВИСНОВКИ

Теоретичний та емпіричний аналіз теми дослідження дозволив нам сформулювати наступні положення:

- 1) гендерна ідентичність є складним та багатокomпонентним елементом Я-концепції особистості і включає в себе як поведінкові, так і когнітивні, як свідомі, та і несвідомі елементи; образ “чоловіка” або “жінки” є соціально та культурно обумовленим, у більшості культур образ чоловіка насичений рисами активності, домінантності, а образ жінки - рисами пасивності; сім'я як перший соціалізаційний інститут відіграє найважливішу роль у становленні гендерної ідентичності дитини, домінуючі типи ставлення батьків до підлітка сприяють формуванню в нього як досягнутої, так і деформованої гендерної ідентичності;
- 2) встановлено, що більшість сучасних підлітків (86%) незалежно від типу сім'ї, у якій вони зростають, зорієнтовані на андрогінну модель психологічної статі і становлення образу чоловіка та жінки обумовлене більшою мірою гендерними стереотипами середовища, а не типом сім'ї, у якій зростає підліток;
- 3) з'ясовано, що до сина матір висуває вищі вимоги, ніж до доньки і орієнтується у на співпрацю, формуючи тим самим орієнтацію на досягнення та активність у сина та орієнтацію на значимі відносини та емоційність у доньки;
- 4) доведено, що значення гендерної ідентичності у дівчат статистично вище, ніж у хлопців і відсутність одного з батьків як носія гендерного еталону стимулює дівчат до активного конструювання власної гендерної ідентичності, а хлопці частіше некритично запозичують материнську модель поведінки.

Отже, нами доведено, що на інтенсивність становлення образу чоловіка та жінки у підлітків впливають гендерні стереотипи середовища, особливості взаємодії з матір'ю, наявність старших сиблінгів та тип сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Т. В. Семейная психология: Учеб. пособие / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
2. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
3. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Бем ; пер. с англ. – Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОС-СПЭН), 2004. – 336 с.
4. Болкун Т. А. Гендерна ідентифікація підлітків із неблагополучних сімей: результати аналізу малюнквого тесту/ Т.А. Болкун // збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна», 2009. Вип.1. – С. 73-79.
5. Боровцова М. С. Становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / М. С. Боровцова; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2013. - 20 с.
6. Буркало Н.І. Соціально–психологічні особливості статевої ідентифікації підлітків // Н. І. Буркало, І. В. Ващенко // Проблеми сучасної психології Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 11. – С. 56-66.
7. Варга А.Я. Структура и типы родительских отношений / А.Я. Варга. – М.: Педагогика, 2006. –258 с.
8. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади: монографія / В. Васютинський. – Київ : КСУ, 2005. – 492 с.
9. Вахняк Н. В. Соціально-педагогічний аналіз проблеми усвідомленого батьківства / Н. В. Вахняк // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка [педагогічні науки] / гол. ред. В. С.

Курило. – Луганськ, Вид-во „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, №20 (231), Ч. II, 2011. – С. 297–303.

10. Главацька О.Л. Вплив батьківської сім'ї на гендерну соціалізацію сучасної молоді / О.Л. Главацька // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». – 2017. – Вип.1 (40). – С.55-58.
11. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.
12. Говорун Т.В. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства : [навч. посібник] / Т.В. Говорун, В.П. Кравець, О.М. Кікінежді, О.Б. Кізь. – Тернопіль : навчальна книга. – Богдан, 2004. – 144 с.
13. Горностай П.П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / В.П.Агеєва, В.В.Близнюк, І.О. Головашенко та ін. // Основи теорії гендеру: [навчальний посібник]. – К. : К.І.С., 2004. – С. 132–157.
14. Гринчук О.І. Аналіз зумовленості особистісного розвитку дитини типом батьківського ставлення в сім'ї / О.І. Гринчук // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Вип. 15. – Ч. 2. – Івано-Франківськ: Вид-во ПНУ ім. В. Стефаніка, 2010. – С. 55-64
15. Данильченко Т. В. Психологія статі : навч. посіб. / Т. В. Данильченко ; Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Ніжин : Аспект- Поліограф, 2006 – 208 с.
16. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
17. Кікінежді О. Психологічні детермінанти гендерного самовизначення особистості в умовах соціально-психологічної трансформації українського суспільства // Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2017. Вип. 1. С. 58–67.
18. Клецина И.С. Психология гендерных отношений: теория и практика / И.С. Клецина. – СПб. : Алетейя, 2004. – 363 с.

19. Кон И.С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века. Социально-психологический анализ. / И.С. Кон. – Дубна: „Феникс”, 2001. – 208 с.
20. Кон И.С. Маскулинность в меняющемся мире / И.С. Кон // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 25–35.
21. Кононов І. Ф. Концепція ідентифікації та ідентичності в психоаналізі: Зигмунд Фройд та Ерік Еріксон // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. № 23 (282), ч. III, 2013. – С. 5-26.
22. Кравець В.П. Гендерна педагогіка: [навчальний посібник] / В.П. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 406 с.
23. Кубриченко Т.В. Ідентичність особистості у гендерному вимірі / Т.В. Кубриченко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Серія Психологічна. – 2012. – № 2. – С. 323-330.
24. Логвінова Д.В. Гендерні особливості соціально–психологічної адаптації у старшому підлітковому віці // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України, 2011. Випуск 12. – С.587-599.
25. Малейчук Г. Развитие гендерной идентичности: сказка и жизнь / Г. Малейчук, Н. Олифирович // Журнал практического психолога. - 2008. - № 1. - С. 188-196 .
26. Мальцева К.С. Дослідження гендерних стереотипів: конфліктність у міжгруповій та крос-культурній взаємодії (до питання про методологію) / К.С. Мальцева // Магістеріум. – вип. 5: Культурологія. – 2000. – С.90-97.
27. Малкина-Пых И.Г. Гендерная терапия / Ирина Германовна Малкина-Пых.– М. : «Эксмо», 2006. – 928 с. – (Справочник практического психолога)
28. Мандрик Л. М. Сім'я як соціалізаційний інститут формування гендерної культури особистості / Л. М. Мандрик // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 8 (61). – С. 297-302.

29. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. СПб.: ООО Издательство «Речь», 2000. –150 с.
30. Мирошнеченко А. В. Гендерні аспекти дитячо-батьківських відносин / А. В.Мирошнеченко // Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародн. Учасстю «Кризи життєвого простору особистості, сім'ї та соціальних інституцій (Полтава, 15-17 лютого, 2013 р.).- Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 103-109.
31. Москаленко В. Особливості статевої соціалізації в умовах трансформації суспільства / В. Москаленко, В. Романова // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 107–115.
32. Оксамитна С.М. Гендерні відносини крізь призму громадської думки в Україні і світі / С.М. Оксамитна // Гендерна перспектива / [упоряд. В. Агеєва]. – К.: Факт, 2004. – С. 135–147.
33. Плехотнік О. Філософія, освіта, гендер: пошуки місця зустрічі / О. Плехотнік // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. Матеріали другої міжн. наук.-практ. конф. (5-6 липня 2002 р.). – К., 2002. – С. 52-57.
34. Полтавець О. В. Особливості образу сім'ї у дітей з неповних сімей в сучасних умовах [Електронний ресурс] / О. В. Полтавець // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – 2011. – Вип. 38. – Режим доступу до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_psykhol/2011_38/16.html. - Назва з екрану.
35. Поспелова С.В. Особливості гендерно-рольової поведінки дівчат із різними типами статевої організації особистості / С.В. Поспелова // Вісник Харківського національного університету №1110 Серія “Психологія”, 2014. – С. 110-114.
36. Рось Л.М. Оцінка рівня особистісної тривожності у підлітків з неповних сімей / Л.М.Рось, О.Левицька // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. — вип.74. — том 2. — Чернігів, 2009. — С.121—124.

37. Титаренко Т.М. Стаття і культура / Т.М. Титаренко // Психолог. – 2003. - № 3. – С.1-4.
38. Ткалич М.Г., Зінченко Т.П. Типологія гендерних стереотипів особистості // Проблеми сучасної психології. – 2013. – № 2. – С. 47–52 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2013_2_11.
39. Тодорів Л. Д. Теоретичні аспекти конструювання гендерного досвіду особистості / Л. Д. Тодорів // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць / за ред. С.Д. Максименка. – К. , 2010. – Т. XII , ч. 1. – С. 562 — 573.
40. Третяченко В.О. Соціально-психологічні підстави життєвих домагань дітей-підлітків із неповної сім'ї: сучасне бачення [Електронний ресурс] / В.О. Третяченко. - Режим доступу: <http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/1034/1/tretjachenko.pdf>.
41. Шльонська О.О. Стиль сімейного виховання як чинник формування адаптивних можливостей дитини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О.О. Шльонська; Держ. прикордон. Служба України, Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2012. – 16 с.
42. Шнейдер Л. Б. Личностная, генерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики : пособие / Л. Б. Шнейдер. – М. : МПСИ, 2007. – 128 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
43. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин : монографія / Т.М. Яблонська. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2013. – 444 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

**КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Я, Оксана Попова, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
- надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
- не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
- своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
- не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
- підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
- поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
- не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
- відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
- запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
- не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
- не підроблювати документи;
- не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
- не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
- не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
- не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
- не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
- не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
- не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

_____ (дата)

_____ (підпис)

Оксана Попова
(ім'я, прізвище)